

δοκιμάζουν τὴ δύναμή τους καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀτέλεια ἐπάνω στὰ αἰ-
 ώνια θέματα τῆς ζωῆς. Καὶ ὅπως στὸν Σωκράτη, ὅταν αὐτὸς ὁμιλῆ
 ἄμεσα, ὅταν δηλαδὴ ἀφήνῃ τὸν ἑμμεσο λόγο τῆς εἰρωνείας, φαίνε-
 ται γιὰ ὅλους τὸ βάθος καὶ ἡ σοβαρότητα ποὺ εἶχε ἡ εἰρωνεία του, ἔτσι
 ἀποκαλύπτεται κατακάθαρα τὸ βάθος τοῦ Κιρκεγκάαρντ, ὅταν προχω-
 ρήσωμε ἀπὸ τὰ αἰσθητικὰ πρὸς τὰ ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἔργα, ὅπου
 καταργοῦνται τὰ ψευδώνυμα καὶ ὁ Κιρκεγκάαρντ ἐμφανίζεται αὐτού-
 σιος. Τὸ τραγικὸ εἶναι, ὅτι — καὶ τοῦτο ἀκριβῶς κρίνει τοὺς ἀναγνώστες
 του — ἐνῶ τὰ αἰσθητικὰ ἔργα εἶχαν μεγάλη ἐπιτυχία, τὰ ἠθικὰ καὶ θρη-
 σκευτικὰ δὲν εἶχαν. Τοῦτο ὅμως εἶναι γι' αὐτὸν τὸν ἴδιον κἀτι αὐτονό-
 ητο ἐγνώριζε ἀπὸ πρὶν ὅτι ἔτσι θὰ γίνονταν. « Ποῦ νὰ γνωρίζῃ τὸ ἀνα-
 γνωστικὸ μου κοινὸ, ὅτι, ὅταν ἔγραφα τὰ αἰσθητικὰ μου ἔργα », λέγει
 ὁ Κιρκεγκάαρντ, « περνοῦσα ὀλόκληρες ἡμέρες μὲ τὴν ἀνάγνωσι καὶ
 μελέτη ἐποικοδομητικῶν συγγραμμάτων καὶ ὅτι τοῦτο ἐγίνονταν τα-
 κτικὰ μὲ μοναστηριακὴ ἀκρίβεια. Ποῦ νὰ γνωρίζουν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς
 αὐτὸς ἐστοχάζονταν τὴν εὐθύνη του μὲ πολὺν τρόμο καὶ φόβο ! »

III

Ὁ ἴδιος ὁ Κιρκεγκάαρντ δὲν ἀφήνει νὰ περάσῃ πολὺς καιρὸς ἀφ'
 ὅτου ἐκυκλοφόρησε τὰ αἰσθητικὰ του ἔργα· μέσα σὲ τρεῖς μῆνες δημο-
 σιεύει τοὺς δύο ἐποικοδομητικοὺς τοῦ λόγους, ἀφιερωμένους στὴν μνήμη
 τοῦ πατέρα του. « Ἐνα λουλουδάκι μέσα στὴν ἐρημιὰ τοῦ μεγάλου δά-
 σους, λουλουδάκι ποὺ κανεὶς δὲν τὸ ἀναζητᾷ οὔτε γιὰ τὴν μεγαλοπρέ-
 πειά του οὔτε γιὰ τὸ ἄρωμά του οὔτε διὰ τὴ θρησκευτικὴ του δύναμη ». Ἐτσι τοὺς χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος, γιὰ τὴν δύο αὐτοὺς λόγους δὲν τοὺς
 πρόσεξε κανεὶς. Καὶ προσθέτει ὁ Κιρκεγκάαρντ : « μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι
 πρόσφερα στὸν κόσμον τὰ αἰσθητικὰ μου ἔργα, ποὺ ὅλα ἔχουν τὸν τίτλο :
 « Ἡ, τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο »· μὲ τὸ δεξιὸ μου χέρι πρόσφερα τοὺς δύο ἐποι-
 κοδομητικοὺς λόγους. Ὅλοι ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἀπλωσαν τὸ δεξιὸ τους
 χέρι πρὸς τὸ ἀριστερὸ μου ». Δηλαδὴ ὅλοι ἀγόρασαν τὰ αἰσθητικὰ του
 ἔργα, ἐνῶ τὸ λουλουδάκι ἐκεῖνο στὴν ἐρημιὰ τοῦ δάσους δὲν τὸ ἀνεζή-
 τησε κανεὶς. « Ὅμως ἐγὼ εἶχα καθαρῶς μέσα μου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ
 τί ἤθελα, δηλαδὴ ἐγνώριζα ὅτι ὁ δρόμος μου προχωρεῖ πάρα πέρα, πρὸς
 τὴν κατεύθυνση τῶν δύο ἐποικοδομητικῶν λόγων ». Καὶ προσθέτει ὁ
 Κιρκεγκάαρντ : « Πρέπει νὰ παρακαλέσω μιὰ γιὰ πάντα ἔντονα τὸν
 καλοπρόαιρο ἀναγνώστη μου νὰ ἔχη διαρκῶς ὑπ' ὄψη του, ὅτι ὅλο τὸ
 συγγραφικὸ μου ἔργο περιστρέφεται γύρω στὴν βασικὴν ἰδέαν : πῶς γί-

νεται κανείς χριστιανός ». Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ὁ μυελὸς ὅλης τῆς συγγραφικῆς δημιουργίας τοῦ Κιρκεγκάαρντ.

Τί νόημα ἔχει λοιπὸν, ἔτσι ρωτᾷ ὁ Κιρκεγκάαρντ, ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἀνθρώπων ὀνομάζονται δίχως καμμιά ἐπιφύλαξη χριστιανοί; "Ὅλοι αὐτοὶ ποὺ δὲν σκέπτονται ποτέ τὸν Θεό, ποὺ ποτέ δὲν φέρνουν στὸ στόμα τους τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ παρὰ γιὰ νὰ βλαστημήσουν; Εἶναι μιὰ ψευδαίσθηση, ὅτι εἶναι ὅλοι αὐτοὶ χριστιανοί." Ἄν εἶναι ὅμως νὰ γίνῃ τίποτε ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ψεύδους, πρέπει νὰ γίνῃ ἔμμεσα, διαλεκτικά. Πρέπει νὰ γίνῃ μὲ μέθοδο διαλεκτική. Τοῦτο δηλαδὴ δὲν εἶναι νὰ γίνῃ ἀπὸ ἕνα ἄνθρωπο μὲ μεγαλόστομη πεποίθηση ἢ ὀνομάση τὸν ἑαυτὸ του ἐξαιρετικὸ χριστιανό, ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα, ποὺ, ὄντας καλύτερα πληροφορημένος, ὁμολογεῖ, ὅτι καὶ ὁ ἴδιος δὲν εἶναι χριστιανός, ὅπως ὁ Σωκράτης ὁμολογοῦσε, ὅτι δὲν εἶναι σοφὸς ἀλλὰ ζητοῦσε τὴ σοφία. Ἡ ἀντίδραση πρὸς αὐτὴν τὴν ψευδαίσθηση τῆς χριστιανισμοῦ πρέπει νὰ ἔλθῃ ἀπὸ ἕνα ποὺ ὁμολογεῖ, ὅτι δὲν εἶναι χριστιανός, γνωρίζει ὅμως τί εἶναι χριστιανισμὸς καὶ δὲν εἶναι χριστιανός ὄχι γιὰτὶ δὲν θέλει, ἀλλὰ γιὰτὶ δὲν τὸ κατορθώνει. Ἄντι λοιπὸν νὰ λέγῃ κανεὶς, ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος χριστιανός, ἀντὶ νὰ θέλῃ νὰ εἶναι τὸ σπάνιο πουλί, πρέπει ν' ἀφήσῃ τὸ προνόμιο σ' ἐκείνους ποὺ ζοῦνε μέσα στὴν ψευδαίσθηση καὶ ὁ ἴδιος νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι εἶναι πολὺ πίσω ἀπ' αὐτούς. Ἄλλιῶς οὔτε αὐτὸς ἢ ἠμπορέσῃ νὰ βοηθήσῃ ὥστε νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν πλάνη τους οἱ ἄλλοι. Αὐτὸς εἶναι ὁ σωκρατικὸς τρόπος, ἡ ὁμολογία τῆς ἀγνοίας καὶ ἡ συνείδηση τῆς ἀγνοίας. Αὐτὴ εἶναι ἡ ὀρθὴ μέθοδος νὰ βοηθήσῃ κανεὶς τοὺς ἄλλους νὰ γνωρίσουν τὴν οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐνῶ, ἂν θελήσῃ νὰ τοὺς ἀναγκάσῃ, τότε ὅλα εἶναι χαμένα, γιὰτὶ ὅταν ἐπιχειρήσῃ νὰ ἀναγκάσῃ τὸν πεπλανημένο, τότε αὐτὸς ἢ ἀντισταθῇ καὶ τοῦτο γίνεται ὅταν τοῦ ἐπιτεθῆς κατὰ μέτωπον. Μὲ τὴν κατὰ μέτωπον ἐπίθεση στὰ ζητήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου ζητᾷ κανεὶς ἀπὸ τὸν ἄλλο νὰ ὁμολογήσῃ, νὰ προφέρῃ ὁμολογία. Ἡ ὁμολογία ὅμως αὐτὴ ἔχει ἀξία μόνον ὅταν αὐτὸς ποὺ τὴν προσφέρει τὴν κάνει ἀπὸ μέσα του, δηλαδὴ ὅταν τὴν κάνει στὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ του σὲ ὥρα ἐσωτερικῆς γαλήνης. Ἡ ὁμολογία αὐτὴ εἶναι ἐσωτερικὸ γεγονός. Γι' αὐτὸ ἢ κατὰ μέτωπον ἐπίθεση στὰ ζητήματα τῆς πίστεως δὲν ὠφελεῖ. Ὁ κακὸς ἱεροκήρυκας ἀκολουθεῖ αὐτὸν τὸν δρόμο, ἐνῶ ὁ καλός, ὁ τεχνίτης τοῦ λόγου καὶ πραγματικὸς διδάσκαλος, ἀκολουθεῖ τὸν ἄλλον δρόμο· ἔρχεται νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἄλλους νὰ ἰδοῦν μαζί του σὲ πόση ἀπόσταση εὐρίσκονται κι' αὐτὸς καὶ οἱ ἄλλοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ. Γιὰ νὰ ὁμολογήσῃ ὁ ἄλλος ὅτι ἐπλανήθηκε, στὴν προκείμενη περίπτωση ὅτι ὁ χριστιανισμὸς του δὲν ἦταν ὁ ἀληθινός, τοῦτο τὸ κατορθώνει μόνον ἢ ἔμμεση μέθοδος, ἢ ὁποία, ἐπειδὴ θέλει νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἀλή-

θεια, τακτοποιεί όλα διαλεκτικῶς πρὸς τὸ καλὸ τοῦ πεπλανημένου, δηλαδή τοποθετεῖ τὰ πράγματα ὅπως πράγματι εἶναι, καὶ τότε ἀπομακρύνεται ἡ ἴδια μὲ τὴν αἰδωσύνη τῆς ἀγάπης, γιὰ νὰ μὴν εἶναι αὐτόπτης μάρτυρας, ὅταν ὁ ἄλλος, ὁ πεπλανημένος, μόνος του μὲ τὸν Θεὸ θὰ ὁμολογήσῃ στὸν ἑαυτό του, ὅτι ὡς τώρα ἐζοῦσε μέσα σὲ μιὰ ψευδαίσθηση.

Ὁ ὁρησκευτικὸς λαϊκὸν συγγραφεὺς πρέπει πρῶτα νὰ πλησιάσῃ τὸν ἄνθρωπο· τοῦτο ὅμως σημαίνει ὅτι θ' ἀρχίσῃ πρῶτα μὲ μιὰ αἰσθητικὴ προσπάθεια, ὅπως ἀκριβῶς ἔκαμε ὁ Κιρκεγκάαρντ. Καὶ ὅσο καλύτερο τὸ αἰσθητικὸ ἔργο, τόσο καλύτερα γι' αὐτὸν. Εἶναι ὅμως ἀπόλυτη ἀνάγκη ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς νὰ εἶναι βέβαιος γιὰ τὸν ἑαυτό του, δηλαδή γιὰ τὴ δύναμή του. Τοῦτο πάλιν σημαίνει, ὅτι ὁ συγγραφεὺς πρέπει νὰ ἴσταται ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, γιὰ νὰ μὴν πάρῃ ὁ ἴδιος στὴν ἀντίθετη ἄκρη, δηλαδή πρέπει νὰ ἔχῃ τὸ νοῦ του μήπως οἱ ἄλλοι, τοὺς ὁποίους θέλει νὰ κερδίσῃ, μήπως τὸν αἰχμαλωτίσουν ἐκεῖνοι, κι' ἔτσι τελικῶς μείνῃ ὁ ἴδιος αἰχμαλωτισμένος, γοητευμένος ἀπὸ τὰ αἰσθητικά του ἔργα. Ὁ ὁρησκευτικὸς συγγραφεὺς καὶ διδάσκαλος πρέπει νὰ τὰ ἔχῃ ὅλα ἐτοιμάσει, ὥστε ὅσο γίνεται πιὸ γρήγορα, ὅχι ὅμως ἀνυπόμονα, ν' ἀρχίσῃ νὰ δουλεύῃ τὸ ὁρησκευτικὸ πρόβλημα. Πότε; ὅταν ἔχῃ προσελκύσῃ μαζί του τοὺς ἀνθρώπους, ὥστε οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι μὲ ὅλη τὴ δύναμη τοῦ ἀφυπνισμένου αἰσθητικοῦ ἐνθουσιασμοῦ νὰ ριχθοῦν πρὸς τὸ ὁρησκευτικὸ πρόβλημα. Ἄν ὑποθέσωμε, ὅτι πράγματι εἶναι τεράστια ψευδαίσθηση νὰ θεωροῦνται ὅλοι χριστιανοὶ ὅσοι ὀνομάζονται ἔτσι, τότε ἡ μέθοδος αὐτὴ πού περιγράψαμε δὲν ἔρχεται οὔτε νὰ κρίνῃ οὔτε νὰ καταδικάσῃ τοὺς ἄλλους. Ἡ μέθοδος αὐτὴ, λέγει ὁ Κιρκεγκάαρντ, εἶναι μιὰ γνήσια χριστιανικὴ ἐφεύρεση, ἡ ὁποία δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθῇ δίχως τρόμο καὶ φόβο Κυρίου, καὶ δίχως ἀληθινὴ αὐταπάρνηση. Εἶναι ἡ μέθοδος τῆς χριστιανικῆς ὑπομονῆς. Ὁ βοηθὸς ἐκεῖνος τῶν ἀνθρώπων, πού θὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ τὴν ἐφαρμόσῃ, παίρνει ἐπάνω του ὅλη τὴν εὐθύνη καὶ ὅλη τὴν ἐπίπονη προσπάθεια. Ὑποθέσωμε, λέγει ὁ Κιρκεγκάαρντ, ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ἀφιερώθηκε σ' αὐτὸ τὸ ἔργο καὶ ὅτι τὸ ἄσκησε μὲ ἐπιμονὴ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, ἀλλὰ ὅτι δὲν κατώρθωσε τίποτε. Καὶ πάλιν αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔζησε μάταια, γιὰτὶ ἡ ζωὴ του ἦταν γνήσια αὐταπάρνηση. Αὐτὸ εἶναι τὸ μυστικὸ σὲ κάθε τέχνη πού θέλει νὰ βοηθήσῃ τὸν ἄνθρωπο· τοῦτο ἦταν καὶ τὸ μυστικὸ τῆς σωκρατικῆς τέχνης. Ὅποιος δὲν καταλαβαίνει αὐτὴν τὴν τέχνη καὶ ὅμως νομίζει, ὅτι ἠμπορεῖ νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἄλλους σὲ ζητήματα τοῦ πνεύματος, αὐτὸς ζῆ μέσα σὲ μιὰ ψευδαίσθηση, γιὰτὶ κάθε ἀληθινὴ βοήθεια ἀρχίζει μὲ τὴν αὐτοταπείνωση. Ὁ βοηθὸς πρέπει πρῶτα νὰ ταπεινωθῇ ἐνώπιον αὐτοῦ τὸν ὁποῖον ἔρχεται νὰ βοηθήσῃ καὶ νὰ καταλαβαίῃ, ὅτι τὸ βοη-

θεῖν δὲν εἶναι ἄρχειν ἀλλὰ ὑπηρετεῖν. Ἀληθινὸς διδάσκαλος δὲν εἶναι κανεὶς μὲ τὸ νὰ λέγη: τοῦτο εἶναι ἔτσι καὶ ἔτσι· οὔτε μὲ τὸ νὰ κἀνη μάθημα. "Ὅχι, τὸν ἀληθινὸ δάσκαλο τὸν κἀνει στ' ἀλήθεια τὸ γεγονὸς, ὅτι θέλει ὁ ἴδιος νὰ μάθη καὶ ὅτι ἠμπορεῖ νὰ μάθη! Ἡ διδαχὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἐσὺ ὁ δάσκαλος μαθαίνεις ἀπὸ τὸν μαθητὴ νὰ μπαίνης σ' ἐκεῖνο πού κατάλαβε αὐτός. Ἔτσι ὁ Κιρκεγκάαρντ ὡς θρησκευτικὸς δάσκαλος ἀρχίζει πρῶτα μ' ἐκεῖνο πού καταλαβαίνει ὁ ἀναγνώστης του, μὲ τὰ αἰσθητικά· ἀναλύει τὴ μουσικὴ τοῦ Μότσαρτ καὶ γράφει «τὸ ἡμερολόγιο ἐνὸς πλανευτοῦ». Ὁ θρησκευτικὸς συγγραφεὺς — πού κέντρο τοῦ στοχασμοῦ τοῦ εἶναι τὸ πῶς γίνεται κανεὶς ἀληθινὸς χριστιανὸς — αὐτός, λέγει ὁ Κιρκεγκάαρντ, ἀρχίζει τὸ ἔργο του μέσα στὴν χριστιανωσύνη πολὺ σωστὰ ὡς αἰσθητικὸς συγγραφεὺς. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ θρησκευτικὸς συγγραφεὺς ἀρχίζει μὲ τὰ αἰσθητικά ὡς νέος καὶ καταλήγει στὰ θρησκευτικά ὡς ἡλικιωμένος, ἀλλὰ ἀρχίζει μὲ τὰ αἰσθητικά, γιατί ἔχει ἀπ' ἀρχῆς θρησκευτικὸ βάλος, ὅπως ὁ πραγματικὸς θρησκευτικὸς ζωγράφος. Τοῦτο εἶναι ὁ νόμος καὶ τὸ νόημα τῆς σωκρατικῆς εἰρωνείας. Ὁ Σωκράτης μὲ τὴν εἰρωνεία του ἐσκέπαζε κάτι, ὅχι γιὰ νὰ μείνῃ τοῦτο σκεπασμένο, ἀλλὰ ἀκριβῶς γιὰ νὰ φανῆ, νὰ φανερωθῆ ἐντονώτερα, ὅπως γίνεται μὲ τὸ ἔνδυμα στὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς. Τὸ ἔνδυμα φαίνεται ὅτι ἔρχεται νὰ σκεπάσῃ τὸ σῶμα· πράγματι ὁμοίως τονίζει τὸ ἔνδυμα περισσότερο τὴν ἄρθρωση καὶ τὴν πτύχωση τοῦ σώματος.

"Ἄν, λέγει ὁ Κιρκεγκάαρντ, ἓνας θρησκευτικὸς συγγραφεὺς θέλῃ νὰ πολεμήσῃ ἐκείνη τὴν ψευδαίσθηση, ὅτι ὅλοι εἶναι χριστιανοὶ ὅσοι ὀνομάζονται ἔτσι, αὐτός πρέπει νὰ ἐμφανισθῆ μονομιᾶς ὡς αἰσθητικὸς καὶ θρησκευτικὸς συγγραφεὺς. Ἡ αἰσθητικὴ δημιουργία εἶναι ἐδῶ ἓνα μέσο ἐπικοινωνίας καὶ γιὰ ἐκείνους πού τὸ χρειάζονται γίνεται μιὰ ἀπόδειξη, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ δράση εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὸ γέραςμα τοῦ συγγραφέως. "Ὅλο αὐτὸ ἠμπορεῖ νὰ εἰπωθῆ μὲ δυὸ λέξεις: ἡ μέθοδος διδαχῆς πρέπει νὰ εἶναι ἔμμεση καὶ ὄχι ἀμεση. Ἡ ἐφαρμογὴ ὁμοίως τῆς μεθόδου αὐτῆς στὴν πράξη τὴν συγγραφικὴ ἀπαιτεῖ ἐργασία ἐπίπονη, ἀπαιτεῖ ἀκούραστη προσοχὴ σὲ κάθε στιγμὴ τῆς ἡμέρας, μιὰ ἀδιάκοπη καθημερινὴ ἀσκήσις τοῦ πνεύματος στὴ διαλεκτικὴ. Πρὸ παντός ὁμοίως ἀπαιτεῖ τρόμον καὶ φόβον, πού δὲν γνωρίζουν λήθαργο. "Ὅποιος λοιπὸν θέλει μέσα στὴ χριστιανωσύνη νὰ εἰσαγάγῃ τὸν χριστιανισμό, νὰ μεταδώσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, αὐτός δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἔχῃ ἀμεση σχέση μ' ἐκεῖνον, ὅπου ἐπάνω του θέλει νὰ ἐπιδράσῃ, δηλαδὴ δὲν θὰ τοῦ ἐπιτεθῆ κατὰ μέτωπον, γιατί πρῶτα πρέπει ὁ δάσκαλος νὰ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν ἀκροατὴ του τὴν ψευδαίσθηση πού τὸν κατέχει, ὅτι τάχα εἶναι ἀληθινὸς χριστιανός. Τὸ συμπέρασμα

είναι, ότι όλα τα συνηθισμένα όπλα της διδασχής, όλη ή άπολογητική με την πανοπλία της, ως τó είποϋμε καθαρά, λέγει ό Κιρκεγκάαρντ, συντελοϋν εις τó να προδίδη κανείς την ύπόθεση του χριστιανισμού. 'Η μοναδική μέθοδος είναι ή έμμεση. Αύτην την έμμεση μέθοδο ό Κιρκεγκάαρντ την όνομάζει « άπάτη ενσυνείδητη ». Τί σημαίνει όμως εδώ « άπάτη ; » Σημαίνει ό,τι άκριβώς και ή σωκρατική ειρωνεία, σημαίνει ότι δέν άρχίζει κανείς άμεσα με αυτό που θέλει ν' άνακοινώσει, αλλά άρχίζει με την ψευδαισθηση του άλλου και την παραδέχεται προς στιγμήν ως άληθινό νόμισμα. Δέν άρχίζει κανείς τó κήρυγμά του και τους έποικοδομητικούς του λόγους έτσι δά : « έγώ είμαι χριστιανός, έσύ δέν είσαι χριστιανός »· αλλά άρχίζει έτσι δά : « 'Εάν είσαι χριστιανός, έγώ δέν είμαι ». 'Εκείνος που έχει να ειπεί κάτι στους άλλους για τόν χριστιανισμό πρέπει θαρραλέα να όμολογήσει, ότι ό ίδιος δέν είναι χριστιανός, δηλαδή τόσο καλά γνωρίζει τί είναι χριστιανισμός, ώστε έχει τή συνείδηση ότι δέν είναι ακόμα χριστιανός. Τοϋτο πάλιν σημαίνει, ότι όποιος έχει να μεταδώσει κάτι στους άλλους, αυτός πρέπει να είναι πίσω από τους άλλους, δηλαδή να τους ύπηρετήσει, να προσπαθήσει να τους άπαλλάξει από την ψευδαισθηση ότι είναι χριστιανοί άληθινοί. Τοϋτο είναι μία άρνητική σύμβολή. Δίχως όμως αύτην είναι άδύνατο να ξαναεισαχθίη ό χριστιανισμός μέσα στη χριστιανωσύνη.

Τό πρόβλημα όμως παραμένει μέσα σε όλο τó έργο του Κιρκεγκάαρντ τó ίδιο : πώς γίνεται κανείς χριστιανός. Στην έποχή μας, λέγει ό Κιρκεγκάαρντ, έχασαν οί άνθρωποι όλοτελα την αντίληψη, ότι τó να είναι κανείς συγγραφεύς, τοϋτο είναι ένα λειτούργημα, και συνεπώς είναι ένα ιδιαίτερο είδος προσωπικής ζωής. Στην έποχή μας έγιναν όλα μηχανικά και άπρόσωπα, δηλαδή άνωνυμα, έξωτερικά· έχασαν δηλαδή την έσωτερικότητά τους. Και ή άνωνυμία αύτη είναι ή κύρια πηγή της σύγχρονης διαθοράς. Και προσθέτει ό φιλόσοφος της προσωπικής, έσωτερικής, ζωής, ότι τó άπλούστερο μέσο για να χτυπηθίη ή άνωνυμία και τó άνεύθυνο είναι να γυρίσωμε άλλη μιá φορά στην έλληνική αρχαιότητα και να ξαναμάθωμε άπ' αύτην τί σημαίνει να είναι κανείς πρόσωπο· τίποτε περισσότερο και τίποτε όλιγώτερο. 'Ο συγγραφεύς ό πραγματικός είναι άκριβώς τοϋτο, δηλαδή πρόσωπο, ύπαρξη μοναδική με ευθύνη ήθική και πνευματική. Τί θα ειπεί να είναι κανείς πρόσωπο, να έχη δηλαδή ήθική και πνευματική παρουσία μέσα στη ζωή, να ύπαρξη στην πνευματική, έσωτερική, έννοια του όρου, τοϋτο, λέγει ό Κιρκεγκάαρντ, τó μαθαίνουμε κυρίως από τόν Σωκράτη. Αύτός ήταν πραγματι πρόσωπο, αυτός ύπ ή ρ ξ ε άληθινά· ό άτοπώτατος αυτός άνθρωπος της έποχής του, είχε και την μεγαλύτερη ήθική και πνευματική ευθύνη και παρουσία, ήταν πραγματι ένας, ήταν άληθινή ύπαρξη.

Ἐπίστανται σημαίνει ζῶ έντονα καὶ συναισθάνομαι τὴν εὐθύνη· εἶμαι πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ παρών. Καὶ προσθέτει μὲ προφητικὴ σχεδὸν ἱκανότητα ὁ Κιρκεγκάαρντ : ἂν ἡ μάζα εἶναι τὸ κακὸν, ἂν αὐτὴ εἶναι τὸ χάος ποὺ μᾶς ἀπειλεῖ, τότε μένει μιὰ μονάχα σωτηρία : νὰ γίνῃ κανεὶς ἕνας, δηλαδὴ πρόσωπο, νὰ ἐσωτερικευθῆ καὶ νὰ γυρίσῃ στὸν ἑαυτὸ του. « Καὶ ἐγὼ ὁ συγγραφεὺς ποιά σχέση ἔχω κατὰ τὴν κρίση μου μὲ τὴν ἐποχὴ μου ; Εἶμαι ἴσως ὁ « ἀπόστολος » ; φρικτό, γιὰ μιὰ τέτοια γνώμη δὲν ἔδωκα ποτὲ ἀφορμὴ. Εἶμαι ἕνας φτωχός, ἀσήμαντος ἄνθρωπος. Μήπως εἶμαι τότε ὁ δάσκαλος, ὁ παιδαγωγός ; "Ὁχι, οὔτε αὐτὸ δὲν εἶμαι. Εἶμαι ἐκεῖνος, ποὺ ἐμόρφωσε μόνος του τὸν ἑαυτὸ του, ἢ, ἂν καὶ ἐφ' ὅσον ἡ παιδεία ἀφησε ἐπάνω μου τὰ ἴχνη της, εἶμαι κι' ἐγὼ ἐκεῖνος ποὺ ἐντυπώνει τὰ ἴχνη του ἐπάνω στὴν ἐποχὴ του. "Ἔτσι ἡ συγγραφικὴ μου τέχνη παρουσιάζει : πῶς ἀνατρέφεται, πῶς παιδεύεται κανεὶς γιὰ νὰ γίνῃ χριστιανός. Ἐγὼ ὅμως δὲν εἶμαι δάσκαλος, εἶμαι μόνον μιὰ συμπαθητὴς ».

IV

"Ὅ,τι ἀγωνίσθηκε νὰ ἐκφράσῃ ὁ Κιρκεγκάαρντ εἶναι τοῦτο : ὅτι κάθε ἄνθρωπος, ὅχι μόνον ὁ ἐξαιρετικός, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ γένος του, γιὰτὶ κάθε ἄνθρωπος ἔχει ἀμεση σχέση μὲ τὸν Θεὸ καὶ γιὰτὶ μπορεῖ νὰ γίνῃ χριστιανός. Ἡ σχέση μὲ τὸν Θεὸ, ἢ ἐσωτερικὴ καὶ προσωπικὴ, εἶναι κάτι ὑψηλότερο παρὰ ἡ σχέση πρὸς τὸ ἀνθρώπινο γένος. Μὲ τὴν πρώτη σχέση ὁ ἄνθρωπος προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν σχέση του μὲ τὸ ἀνθρώπινο γένος, γίνεται πνευματικὴ μονάδα καὶ ὑπαρξία, εἶναι μόνος του καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν Θεὸ. « Ἀντίθετα πρὸς τὴν συνηθισμένη ἀντίληψη γιὰ ζωὴ, ποὺ εἶναι ἀπλῶς ἀνθρώπινη καὶ μὲ ἀνθρώπινη αὐταρέσκεια ἀγαπάει τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξία καὶ προδίδει τὸν Θεὸ, ἐγὼ ἔκαμα τὸ ἔγκλημα νὰ ἀγαπήσω τὸν Θεὸ καὶ προσπάθησα μὲ κάθε τρόπο, ἀλλὰ ἔμμεσα ὡς κατάσκοπος ν' ἀποκαλύψω αὐτὴν τὴν προδοσίαν ». Ἡ τραγωδία του, λέγει ὁ Κιρκεγκάαρντ, εἶναι ὅτι ζῆ σὲ μιὰ ἐποχὴ, ὅπου ὅλα εἶναι πολιτικὰ. Ἡ θρησκευτικὴ ὅμως συνείδηση εἶναι ἡ ἄκρα ἀντίθεση πρὸς κάθε πολιτικὴ. Μὲ αὐτὴν τὴν συνείδηση ζοῦσαν οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων. Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐποχὴ μας χρειάζεται ἕνα πρᾶγμα, χρειάζεται τὸ ἐσωτερικὸ της· ἡ ἐποχὴ μας χρειάζεται αἰωνιότητα. Τὸ δυστύχημα τῆς ἐποχῆς μας εἶναι, ὅτι ἐγίνε ἀπλὸς χρόνος, ἄδεια χρονικότητα, ἢ ὅποια ἀνυπόμονα δὲν θέλει ν' ἀκούσῃ τίποτε γιὰ τὴν αἰωνιότητα. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἄδεια χρονικότητα, ἄδεια ἀπὸ πνευ-

ματική ούσια και παρουσία, οί άνθρωποι έγιναν μάζα, και επικράτησε ή γνώμη, ότι όπου είναι ή μάζα εκεί είναι και ή αλήθεια. Έγεννήθηκε και έξαπλώθηκε ή γνώμη, ότι είναι ανάγκη για την αλήθεια να έχη τή μάζα μαζί της. « Άλλά », λέγει ό Κιρκεγκάαρντ, « εκεί όπου είναι ή μάζα, εκεί είναι ή αναλήθεια. Και αν ακόμη όλοι οί άνθρωποι, και αν ό καθένας χωριστά μέσα του έχουν την αλήθεια, εύθύς ως όλοι αύτοί πάνε μαζί και γίνουν μάζα και πλήθος, ή αλήθεια που είχαν μέσα τους μεταστρέφεται σε αναλήθεια ». « Όταν οί άνθρωποι γίνονται μάζα, τότε μειώνεται ή μετάνοια και ή εύθύνη τους, ή επιστροφή στην πραγματική ύπαρξη του καθενός, γιατί ή μάζα είναι κάτι άφηρημένο, κάτι που δεν έχει χέρια, δηλαδή άτομική εύθύνη, συνείδηση, ύπαρξη ήθική. Η μάζα είναι ή αναλήθεια. Γι' αυτό κανείς δεν έχει τόση περιφρόνηση προς τον άνθρωπο όση έχουν εκείνοι, που κατ' έπάγγελμα προσπαθούν ν' ανέβουν στην κορυφή τής μάζας, εκείνοι που κάνουν τους ανθρώπους μάζα για να τους έχουν ύστερα ύποχείριους. Και για να κερδίση κανείς τή μάζα δεν χρειάζεται και μεγάλη τέχνη. Χρειάζεται όλίγη έπιτηδειότητα, μιá ώρισμένη δόση αναλήθειας, και αρκετή οικειότητα με τά ανθρώπινα πάθη.

Ν' αγαπάη κανείς κάθε συγκεκριμένον άνθρωπο, να τον τιμάη άπόλυτα, τουτο είναι ή αλήθεια και τουτο είναι φόβος Θεού και άληθινή αγάπη προς τον πλησίον. 'Ο « πλησίον » είναι ή μόνη άληθινή θέση και έκφραση για την ισότητα των ανθρώπων, δηλαδή για τή θρησκευτική ισότητα. « Όλα τά άλλα είδη τής ισότητας είναι φενάκη, είναι δόλωμα για να ύποδουλωθούν οί άνθρωποι. "Αν αγαπούσε ό καθένας στ' αλήθεια τον πλησίον του ως έαυτόν, τότε θα είχαμε πραγματική ισότητα μεταξύ των ανθρώπων. « Πουθενά όμως μέσα στη Γραφή », λέγει ό Κιρκεγκάαρντ, « δεν εύρηκα την έντολή, ότι πρέπει ν' αγαπάς την μάζα, τó πλήθος ». 'Ο « ένας », αυτή είναι ή μεγάλη έννοια περι τοϋ ανθρώπου, αυτήν έφερε ό χριστιανισμός. 'Ο ένας, αυτή είναι ή μορφή ζωής, ό τρόπος του είναι και του ύπάρχειν άπ' αυτήν τή μορφή, τó είδος τής ζωής, πρέπει να περάση ή έποχή μας, ή ιστορία, τó ανθρώπινο γένος. Τουτο σημαίνει, ότι οί άνθρωποι πρέπει να γίνουν και να σταθούν ως πρόσωπα και ό ένας προς τον άλλον και ό καθένας άπέναντι του Θεού. Τόσο μεγάλη σημασία έχει για τον Κιρκεγκάαρντ να είναι κανείς ένας, μόνος του, όχι κομμάτι τής μάζας, ώστε λέγει, αν ήταν να ζητήση έπιτύμβιο έπίγραμμα για τον έαυτό του, τότε ως γράψουν επάνω στον τάφο του : « εκείνος ό ένας » : 'Ο ένας, δηλαδή ό πλησίον, ό άνθρωπος χωριστά από όλα τάλλα, μόνος με την πνευματικότητα του, αυτό είναι τó είδος παρουσίας και ζωής με τó όποιον στέκει και πέφτει ό χριστιανισμός. "Αν ό άνθρωπος δεν μείνη μόνος και

ἀκέραιος, τότε όλα συγχωνεύονται μέσα σὲ μιὰ πανθειστική σύγχυση στὴ θρησκεία καὶ σὲ μιὰ κοινωνική σύγχυση στὴν πολιτεία. Μόνον ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος μένει ἕνας, δηλαδή ὄντοτητα ἠθική καὶ πνευματική, εἶναι δυνατὸν νὰ λάβῃ συνείδηση καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ν' ἀνοίξῃ προσωπική, ἐσωτερική, σχέση μετὰ τὴ θεότητα. Μόνον τότε δοκιμάζει τὸ ἀληθινὸ πάθος τοῦ ὑπάρχειν, καὶ μόνον μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ πάθος, ποῦ εἶναι πάθος γιὰ τὴν αἰωνιότητα, εἶναι δυνατὸν νὰ μεταμορφώσῃ τὴ ζωὴ του ὁ ἄνθρωπος.

Ὁ ἄνθρωπος, ἐφ' ὅσον γίνῃ πραγματικὰ ἕνας, ἀποχτᾷ καὶ ἀληθινὴ σχέση μετὰ τὸν Θεὸ καὶ μετὰ τὸν ἄλλον, δηλαδή τὸν πλησίον. Συνήθως, λέγει ὁ Κιρκεγκάαρντ, ὀρθοσκευτική προσωπικότητα θεωροῦν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνον ποῦ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν αἰώνια εὐδαιμονία τῶν ἄλλων· τοῦτο εἶναι ὅμως πλάνη. « Ἐγώ », λέγει ὁ φιλόσοφος τῆς ὑπάρξεως, « δὲν ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν αἰώνια εὐδαιμονία κανενός· ὁ μόνος ἡμῶς γιὰ τὸν ὅποιον φοβοῦμαι εἶναι ὁ ἑαυτός μου. Καὶ ὅταν ἀκόμη βλέπω ἕναν ἄνθρωπο νὰ πέφτῃ πολὺ κάτω, καὶ τότε δὲν ἔχω δικαίωμα ν' ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν αἰώνια εὐδαιμονία του. Ἄν ἡμῶς ἤμουν ἐγὼ ὁ ἴδιος αὐτός, τότε θὰ ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ ὑποφέρω τὴν φοβερὴ σκέψη, δηλαδή μήπως ἐγὼ χάσω τὴν αἰώνια εὐδαιμονία μου ». Μιὰ ἀληθινὰ ὀρθοσκευτική προσωπικότητα εἶναι ἀπέναντι στοὺς ἄλλους πάντοτε ἡπια, καὶ ἐφευρίσκει πολλοὺς τρόπους συγγνώμης· μόνον ἀπέναντι στὸν ἑαυτό της εἶναι ψυχρὴ καὶ αὐστηρὴ ὅπως ἕνας μεγάλος ἱεροεξεταστής.

Εἶναι ἀδύνατο νὰ παρουσιάσῃ κανεὶς μέσα στὰ στενὰ ὄρια ἑνὸς δοκιμίου ἔστω καὶ τὸν πυρῆνα μόνον τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κιρκεγκάαρντ. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀπὸ τὰ βασικὰ νοήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ χριστιανοῦ τούτου φιλοσόφου, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς πρόσωπο πρέπει ν' ἀγωνισθῆ, ν' ἀγωνίζεται ἡπια νὰ ἔλθῃ σὲ σχέση μετὰ τὴν θεότητα· τοῦτο εἶναι γι' αὐτὸν χριστιανισμός. Μετὰ τὰ μέσα καὶ τὰ σύνεργα τῆς ἐλληνικῆς διαλεκτικῆς ἀγωνίζεται ὁ Κιρκεγκάαρντ νὰ περιχαρακώσῃ καὶ εἶναι τὸ ἀληθινὸ νόημα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ποῦ εἶναι τὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ πρέπει νὰ γίνῃ ὑπαρξή, δηλαδή ἀμεση ἠθική καὶ πνευματικὴ παρουσία γιὰ νὰ λάβῃ τὴν ἀξία της. Ὁ χριστιανισμός κατὰ τὸν φιλόσοφο τῆς ὑπάρξεως εἶναι τὸ ἀπόλυτο, τὸ αἰώνιο παράδοξο τῆς ἱστορίας. Καὶ γιὰ νὰ ζῆσῃ κανεὶς μέσα στὴν ὑπαρξή του αὐτὴν τὸ παράδοξο, πρέπει νὰ κάμῃ ἕνα πῆδημα· τοῦτο εἶναι τὸ πῆδημα τῆς πίστεως ἀπὸ τὴν ἀμεση ζωὴ πρὸς τὴν ἔμμεση, ἀπ' ἔξω πρὸς τὰ μέσα, ἀπὸ τὰ φαινόμενα πρὸς τὸ ἐσωτερικό. Τὸ παράδοξο αὐτὸ τὸ ζῆ κανεὶς μέσα του μόνον ὅταν ἔλθῃ σὲ σχέση μετὰ τὸ ἀπόλυτο· καὶ τὸ ἀπόλυτο τοῦτο δὲν εἶναι μακριά, εἶναι τ ὡ ρ α ἐδῶ μέσα μας. Ἀρκεῖ νὰ ἡμποροῦμε νὰ πηδήσωμε μετὰ τὴν πίστη πρὸς αὐτό. Ὁ Κιρκεγκάαρντ θέτει μετὰ τὴν φιλοσοφία του πάλιν ἀπὸ τὴν

ἀρχή τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρώπου· καὶ τὸ θέτει μὲ τὰ μέσα τῆς φιλοσοφίας. Νὰ γνωρίζη κανεὶς μόνον ἀπὸ στήθους τὸ σύμβολο τῆς πίστεως καὶ νὰ μὴν ζῆ τὰ μεγάλα του νοήματα, τοῦτο, λέγει ὁ φιλόσοφος, εἶναι εἰδωλολατρεία, γιατί ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ζωὴ ἐσωτερικὴ, εἶναι ἡ ἐσωτερικότης τῆς πίστεως. « Ἡ κύρια μου σκέψη », λέγει, « ἦταν ὅτι στὴν ἐποχὴ μας μὲ τίς πολλὰς γνώσεις ἐλησμονήσῃ κανεὶς τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἐλησμονήσῃ ἀκόμη τί εἶναι ἐσωτερικότης ». Ἄν ὅμως ὅ,τι εἶναι καὶ σημαίνει ἡ ὑπαρξὴ τὸ ἀνακοινώσῃ κανεὶς ὡς γνώση, τότε ἐκεῖνος ποὺ μεταλαβαίνει αὐτὴν τὴν γνώση ὁδηγεῖται σὲ μιὰ παρεξήγησιν, γνωρίζει ἀπλῶς κάτι καὶ ἔτσι γυρίζει πάλιν στὶς γνώσεις, δὲν ζῆ. Κι' ἐπειδὴ ἐλησμονήσαμε τί εἶναι νὰ ὑπάρχη κανεὶς ὀρθοσκευτικῶς, ἐλησμονήσαμε ὕστερα καὶ τί εἶναι νὰ ὑπάρχη κανεὶς ἀνθρωπιστικῶς.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κιρκεγκάαρντ δὲν συνεκίνησε τὴν ἐποχὴ του, γιατί ἡ ἐποχὴ ἐκεῖνη ἐζοῦσε μέσα στὴν ἐξωτερικὴ εὐδαιμονία, ἡ ὁποία τὴν ξεγελοῦσε, ὥστε νὰ νομίζη ὅτι εἶναι καὶ ἐσωτερικὰ εὐδαιμονισμένη. Ὄταν ὅμως, ὕστερα ἀπὸ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον εἶδε ἡ Εὐρώπη τὴν πνευματικὴν τῆς γυμνότητα, τότε παρουσιάσθησαν μερικὰ ἀγρυπνα καὶ πονεμένα πνεύματα ποὺ ἐπρόσεξαν τὸν ἰδρυτὴ τῆς φιλοσοφίας τῆς ὑπάρξεως. Τότε μεταφράσθησαν συστηματικῶς τὰ ἔργα του ἀπὸ τὴ δανικὴ γλῶσσα τὸ πρῶτον εἰς γερμανικὴν, δηλαδὴ κατὰ τὰ 1923. Τότε ἐπίσης γεννήθη καὶ μεγάλη νοσταλγία τῶν πνευμάτων πρὸς τὸν τελευταῖον μεγάλο ἀρχαῖον Ἕλληνα φιλόσοφον, ποὺ συγγενεῦει πολὺ μὲ τὸν Κιρκεγκάαρντ, δίχως νὰ εἶναι χριστιανός, πρὸς τὸν Πλωτῖνον. Ἐπίδραση ὅμως γόνιμη καὶ ἀδιάπτωτη εἶχε ἡ φιλοσοφία τοῦ Κιρκεγκάαρντ ἐπάνω στὸν φιλόσοφον τῆς Χαϊδελβέργης Κάρολον Γιάσπερς καὶ ὕστερα στὸν φιλόσοφον Μάρτιν Χαϊντέγκερ. Τὸ τρίτομον ἔργον τοῦ Γιάσπερς μὲ τὸν τίτλον « Φιλοσοφία » ἀναχωνεῦει ὅλα τὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας καὶ τὰ περνάει ἀπὸ τὸ καθαρτήριο πῦρ τῆς προσωπικότητος, μὲ ἄλλα λόγια τῆς ὑπάρξεως, ὅπου δοκιμάζεται τὸ γνήσιον καὶ χωρίζεται ἀπὸ τὸ νόθον. Ἐνας συμμαθητὴς τοῦ Κιρκεγκάαρντ εἶναι καὶ ὁ Γιάσπερς. Δὲν εἶναι ὅμως ἡ φιλοσοφία τῆς ὑπάρξεως καμμιά καινούργια φιλοσοφία· ὁ δημιουργὸς τῆς, ὁ Κιρκεγκάαρντ, δηλώνει, ὅτι εἶναι μαθητὴς τοῦ Σωκράτη, γιατί αὐτὸς ἦταν πραγματικὴ προσωπικότητα, ἀληθινὴ ὑπαρξὴ, ἦταν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ παρουσία ζωῆς. Ἡ φιλοσοφία τῆς ὑπάρξεως εἶναι ἡ μία καὶ πανάρχαια φιλοσοφία, ποὺ θέλει νὰ καταλάβῃ τί εἶναι ἄνθρωπος, τί σημαίνει νὰ εἶναι κανεὶς ἄνθρωπος. Τὸ διαφορετικὸν τῆς γνώρισμα στὸν Κιρκεγκάαρντ εἶναι ὁ χριστιανισμὸς, εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐδῶ τίθεται κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν· καὶ αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν ὁ Κιρκεγκάαρντ τὴν ἐρμηνεύει, τὴν βαθαίνει, τὴν καταφά-

σκει με ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του. Ὁ Κιρκεγκάαρντ εἶναι χριστιανὸς φιλόσοφος. Ὁ θόρυβος ὅμως ποὺ γίνεται σήμερα στὴ Γαλλία καὶ αὐτοτιτλοφορεῖται ὡς φιλοσοφία τῆς ὑπάρξεως δὲν ἔχει καμμιά σχέση με τὸν μεγάλο αὐτὸν χριστιανό· ὁ θόρυβος αὐτὸς εἶναι ἄπιστη αὐταρέσκεια δίχως κανένα βάθος καὶ με πολὺ ἀμφίβολη αἰσθητικὴ σκηνοθεσία. Καὶ εἶναι τραγικὸ γιὰ τὴν πνευματικὴ μοῖρα τῆς Εὐρώπης, ὅτι ὁ ἕνας λαὸς δὲν γνωρίζει τὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ ἄλλου, ὅτι ὁ ἕνας ἀντιπαρέρχεται τὴν πνευματικὴ παρουσία τοῦ ἄλλου, τοῦ πλησίον. Εἶναι τραγικὸ ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τῆς σημερινῆς Εὐρώπης κατατρίβεται με τὴν αὐταρέσκεια καὶ τὴν σκηνοθεσία. Τὸ πνεῦμα τοῦ Κιρκεγκάαρντ εἶναι βαθύτατα χριστιανικὸ, ἐνῶ ὅ,τι σήμερα στὴ Γαλλία ὀνομάζεται φιλοσοφία τῆς ὑπάρξεως εἶναι ἕνας πνευματικὸς μηδενισμὸς, ἕνας γυμνισμὸς, εἶναι καθαρὰ ἀπιστία. Τὴν Εὐρώπη ὅμως δὲν τὴν σώζει τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐπιστροφή στὸ ἐσωτερικὸ τῆς· καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦτο εἶναι ὁ χριστιανισμὸς τῆς καὶ ἡ ἀνθρωπιστικὴ τῆς παράδοση, ἡ ὁποία ἔχει τὰ θεμέλιά της στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πολιτισμὸ. Ὁ Κιρκεγκάαρντ ἐργάσθηκε με τὰ σύνεργα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας γιὰ νὰ φέρῃ εἰς φῶς τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ· εἶναι ἕνας συμμαθητῆς τοῦ χριστιανισμοῦ.

V

Γιὰ νὰ λάβῃ ὁ ἀναγνώστης πληρέστερη εἰκόνα γιὰ τὸ ἔργο τοῦ χριστιανοῦ αὐτοῦ φιλοσόφου καὶ νὰ αἰσθανθῇ κάτι ἀπὸ τὸ συγγραφικὸ του ὕφος καὶ ἦθος παραθέτομε ἐδῶ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου του ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Φόβος καὶ τρόμος» καὶ ὅπου περιγράφει καὶ ἐρμηνεύει ὁ Κιρκεγκάαρντ τὸ μεγαλεῖο τῆς πίστεως, ὅπως αὐτὴ φανερώνεται στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀβραάμ.

» Ἦτανε μιὰ φορὰ ἕνας ἄνδρας, ποὺ εἶχε ἀπὸ παιδί ἀκούσει ἐκείνη τὴν ὁμορφὴ ἱστορία, πῶς δηλαδὴ ὁ Θεὸς δοκίμαζε τὸν Ἀβραάμ καὶ πῶς αὐτὸς ὑπόμενε τὴ δοκιμασία, κρατοῦσε τὴν πίστη καὶ γιὰ δεύτερη φορὰ χωρὶς νὰ τὸ περιμένῃ ἀπόχτησε ἕνα γιοῦ.

Ὅταν ὁ ἄνδρας ἐκεῖνος ἐμπῆκε στὰ χρόνια, διάβαζε αὐτὴν τὴν ἱστορία με ἀκόμη πιὸ μεγάλη θαυμασμό, γιὰτὶ ἡ ζωὴ χωρὶς ὅ,τι μέσα στὴ θεοφοβούμενη ἀπλότητα τοῦ παιδιοῦ ἦτανε ἀκόμα ἐνωμένο. Ὅσο προχωροῦσε ὁ ἄνδρας αὐτὸς στὰ χρόνια, τόσο πιὸ συχνὰ ἔμεναν οἱ σκέψεις του κοντὰ σ' ἐκείνη τὴν ἱστορία· ὁ θαυμασμὸς του μεγάλωνε ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ. Καὶ ὅμως ἡ κατανόηση τῆς ἱστορίας τοῦ γίνονταν πιὸ

δύσκολη και πιο δύσκολη. Στο τέλος έλησμόνησε όλα τ'άλλα, εκτός απ' αυτήν την ιστορία· ή ψυχή του είχε μονάχα την μιὰ επιθυμία: νὰ ιδῆ τὸν 'Αβραάμ· μονάχα τὴν μιὰ λαχτάρια: νὰ εἶμωνα μάρτυρας σ' ἐκεῖνο τὸ γεγονός! Αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο δὲν τὸν τραβοῦσε ἡ ὁμορφιά τῆς 'Ανατολῆς, οὔτε τὸ χθόνιο βιὸς τῆς γῆς τῆς ἐπαγγελίας, οὔτε τὸ θεοφοβούμενο ζευγάρι, ποῦ ὁ Θεὸς τοῦ εὐλόγησε τὰ γηρατεία του, οὔτε ἡ σεβαστὴ μορφή τοῦ ἡλικιωμένου πατριάρχου, οὔτε τὰ δλάνθιστα νειῶτα τοῦ 'Ισαάκ, ποῦ ἦταν εὐλογημένος ἀπὸ τὸ Θεό. 'Απὸ τὸ δικό του μέρος θὰ ἤμποροῦσε ἡ ἱστορία νὰ ἔχει παιχθῆ σὲ μιὰ ἔρημη θέση. 'Η μόνη του λαχτάρια ἦτανε, νὰ συνοδέψῃ τὸν 'Αβραάμ σ' ἐκεῖνο τὸ τριήμερο ταξίδι, ποῦ πήγαινε καβάλα ἐπάνω στὸ ζῶο, ἔχοντας μπροστά του τὴ θλίψη καὶ πλάϊ του τὸ γυιό του. 'Η ἐπιθυμία του ἦτανε, νὰ εἶναι παρὼν σ' ἐκείνη τὴν στιγμή, ὅταν ὁ 'Αβραάμ σήκωσε τὰ μάτια του καὶ εἶδε μακριὰ τὸ βουνὸ Μορίγια, ἐκείνη τὴν ὥρα, ποῦ ἄφησε τὰ γαϊδούρια του πίσω καὶ μοναχὸς μὲ τὸν 'Ισαάκ ἀνέβαινε τὸ βουνό. Γιατὶ αὐτὸ ποῦ ἀπασχολοῦσε τὸν ἄνθρωπο ἐκεῖνον δὲν ἦταν ἓνα πολύτεχνο ὑφάδι τῆς φαντασίας, ἀλλὰ ἡ φρίκη νὰ σκέπτεται αὐτὸ τὸ γεγονός.

'Ο ἄνθρωπος αὐτὸς δὲν ἦτανε στοχαστής· δὲν ἔνοιωθε τὴν ἀνάγκη νὰ βγῆ ἔξω ἀπὸ τὴν πίστη. Τὸ πιο μεγάλο τοῦ φαίνονταν νὰ ζῆ στὴν μνήμη τῶν ἀνθρώπων ὡσὰν ὁ πατέρας τῆς πίστεως· τοῦ φαίνονταν κι' ὅλας ἀξιοζήλευτος κληρὸς νὰ κατέχη τὴν πίστη, κι' ὡς μὴν ἤξερε κανεὶς τίποτε γι' αὐτό. 'Ο ἄνθρωπος ἐκεῖνος δὲν ἦτανε κανένας γραμματισμένος ἐξηγητής, δὲν ἤξερε καθόλου ἑβραϊκά. "Αν ἤξερε ἑβραϊκά, ἴσως νὰ καταλάβαινε εὐκολὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν 'Αβραάμ.

α')

» Καὶ ὁ Θεὸς ἔδοκίμασε τὸν 'Αβραάμ καὶ τοῦ εἶπε: πάρε τὸν γυιό σου, τὸν ἀγαπημένον 'Ισαάκ, καὶ πήγαινε ἐκεῖ στὸν τόπο ποῦ λέγεται Μορίγια καὶ θυσίασέ τον ἐκεῖ ὀλοκαύτωμα ἐπάνω σ' ἓνα βουνό, ποῦ θὰ σοῦ εἰπῶ ἐγώ ».

"Ἦτανε κατὰ τὰ γλυκοχαράματα. 'Ο 'Αβραάμ σηκώθηκε ἔνωρίς εἶπε νὰ σαμαρώσουν τὰ γαϊδούρια καὶ βγῆκε ἀπὸ τὸ καλύβι του. 'Ο 'Ισαάκ μαζί του. 'Η Σάρρα ὅμως τοὺς κοίταζε ἀπὸ τὸ παραθύρι καθὼς ἐφεύγανε ἐκεῖ κάτω στὴν κοιλάδα, ὥσπου χάθηκαν ἀπὸ τὰ μάτια της. Τρεῖς ἡμέρες ταξίδευαν ἐπάνω στὰ ζῶα σιωπηλοί. Τὸ πρῶτὴ τῆς τετάρτης ἡμέρας δὲν εἶχε ἀκόμα εἰπεῖ λέξη ὁ 'Αβραάμ, ἀλλὰ σήκωσε τὰ μάτια του πρὸς τὰ πάνω καὶ εἶδε τὸ βουνὸ μακριὰ. "Αφησε τοὺς δούλους πίσω κι' ἀνέβαινε μοναχὸς του μὲ τὸν 'Ισαάκ ἐκεῖ ἐπάνω. Καὶ ὁ 'Αβραάμ εἶπε μέσα του: « Δὲν θέλω νὰ κρύψω τοῦ 'Ισαάκ ποῦ τὸν πάει

αὐτὸς ὁ δρόμος ». Στάθηκε σιωπηλός· ἔβαλε τὸ χέρι του ἐπάνω στὸ κεφάλι τοῦ Ἰσαὰκ εὐλογώντας τον, καὶ ὁ Ἰσαὰκ ἔσκυψε γιὰ νὰ δεχθῆ τὴν εὐλογία τοῦ πατέρα. Πατρικὴ ἀγάπη μιλοῦσε ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀβραάμ, τὸ βλέμμα του ἦτανε πρᾶο καὶ μαλακό, τὰ λόγια του σοβαρὰ καὶ ὄλο μῆνυμα. Ὁμως ὁ Ἰσαὰκ δὲν μποροῦσε νὰ τὸν καταλάβῃ, ἡ ψυχὴ του δὲν μποροῦσε νὰ ὑψωθῆ. Ἀγκάλιασε τοῦ Ἀβραάμ τὰ γόνατα, ἰκέτευε στὰ πόδια του. Παρακαλοῦσε γιὰ τὰ νειᾶτα του, γιὰ τὶς ἡμορφες ἐλπίδες του. Ἀναθύμισε τὴ χαρὰ στοῦ Ἀβραάμ τὸ σπῖτι. Ἀναθύμισε τὴ θλίψη καὶ τὴ μοναξιά. Τότε πῆρε ὁ Ἀβραάμ τὸν νέο, πῆγε μ' αὐτὸν χέρι μὲ χέρι. Τὰ λόγια του ἦτανε ὄλο παρηγοριὰ καὶ προτροπὴ. Ὁμως ὁ Ἰσαὰκ δὲν μποροῦσε νὰ τὸν καταλάβῃ. Ἀνέβηκε τὸ βουνό, μὰ ὁ Ἰσαὰκ δὲν τὸν καταλάβαινε. Τότε ἀπέστρεψε μιὰ στιγμὴ τὸ πρόσωπό του ἀπ' αὐτόν, καὶ ὅταν εἶδε ὁ Ἰσαὰκ ξανά τὸ πρόσωπο τοῦ πατέρα του, ἦταν ἀλλαγμένο. Τὸ βλέμμα του ἦταν ἄγριο, ἡ μορφή του τρόμος. Ἐπιασε τὸν Ἰσαὰκ ἀπὸ τὸ στῆθος, τὸν ἔρριξε κατὰ γῆς καὶ εἶπε : « ἀνόητο παιδί, πιστεύεις, πὼς εἶμαι ὁ πατέρας σου; Εἶμαι ἓνας εἰδωλολάτρης. Πιστεύεις, πὼς εἶναι διαταγὴ τοῦ Θεοῦ : "Ὁχι, εἶναι δικὴ μου χαρὰ ! » Τότε φώναξε ὁ Ἰσαὰκ στὴν ἀγωνία του : « (ὦ)εὐ μου στὸν οὐρανό, σπλαχνίσου με ! » Ἄν δὲν ἔχω πατέρα ἐπάνω στὴ γῆ, τότε γίνου ἐσύ πατέρας μου ! . . . » Καὶ ὁ Ἀβραάμ εἶπε σιγανὰ μέσα του ! « Κύριε τοῦ οὐρανοῦ, σ' εὐχαριστῶ· εἶναι δὲ καλύτερο νὰ πιστέψῃ, πὼς εἶμαι ἀπάνθρωπος, παρὰ νὰ χάσῃ τὴν πίστη του σὲ σένα ».

• Ὅταν εἶναι ν' ἀποκοπῆ τὸ παιδί μουντζουρώνει ἢ μάννα τὸ στῆθος της. Θὰ ἦτανε δὲ σκληρόκαρδο ν' ἄφηνε στὸ στῆθος τὴ χάρη του, καὶ τὸ παιδί νὰ μὴν ἔχῃ δικαίωμα νὰ τὸ πάρῃ. Ἔτσι πιστεύει τὸ παιδί, πὼς τὸ στῆθος ἄλλαξε· ἀλλὰ ἡ μάννα, αὐτὴ ἔμεινε ἡ ἴδια. Τὸ βλέμμα της εἶναι ὄλο ἀγάπη καὶ τρυφεράδα ὅπως πάντα. Χαρὰ στὴ μάννα, πού δὲν χρειάζεται φοβερῶτερα μέσα γιὰ ν' ἀποκόψῃ τὸ παιδί.

β')

Ἦτανε κατὰ τὸ γλυκοχάραμα. Ὁ Ἀβραάμ σηκώθηκε ἑνωρίς. Ἀγκάλιασε τὴ Σάρρα, τὴν ἀγαπημένη τῶν γηρατειῶν του, καὶ ἡ Σάρρα ἐφίλησε τὸν Ἰσαὰκ, αὐτὸν πού ἀφαίρεσε ἀπ' αὐτὴν τὴν ντροπὴ, αὐτὸν πού ἦτανε ἡ περηφάνεια της, ἡ ἐλπίδα της γιὰ ὅλες τὶς γενεές. Πήγαιναν καβάλα σιωπηλοὶ καθὼς πήγαινε ὁ δρόμος. Τοῦ Ἀβραάμ τὸ βλέμμα ἦτανε δεμένο μὲ τὸ ἔδαφος ὡς τὴν τέταρτη ἡμέρα· τότε σήκωσε τὰ μάτια του καὶ εἶδε ἐκεῖ πέρα μακριὰ τὸ βουνὸ Μορίγια. Κατέβασε πάλι τὰ μάτια του πρὸς τὸ ἔδαφος. Σιωπηλὸς ἐτοίμασε τὰ ξύλα καὶ ἔδωσε τὴν Ἰσαὰκ. Σιωπηλὸς ἐτράβηξε τὸ μαχαίρι. Τότε εἶδε τὸ κριάρι, πού προῦ-

ρισε ὁ Θεός. Αὐτὸ θυσίασε ἐκεῖνος καὶ γύρισε πάλι σπίτι του. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ὁ Ἀβραὰμ ἐγέρασε, δὲν ἤμποροῦσε νὰ λησμονήσῃ, ὅτι ὁ Θεὸς ἀξίωσε ἀπ' αὐτὸν τὸ πρᾶγμα αὐτό. Ὁ Ἰσαὰκ μεγάλωνε ὅπως καὶ πρὶν. Τὸ μάτι τοῦ Ἀβραὰμ σκοτείνιασε· δὲν ἔβλεπε πιά αὐτὸς τὴν χαρά. "Ὅταν εἶναι τὸ παιδί μεγαλωμένο καὶ εἶναι ν' ἀποκοπῆ, σκεπάζει ἡ μάνα σὰν παρθένα τὸ στῆθος της· τὸ παιδί δὲν ἔχει πιά μάνα. Χαρὰ στὸ παιδί, πού δὲν ἔχασε μ' ἄλλον τρόπο τὴ μάνα του.

γ')

"Ἦτανε κατὰ τὰ γλυκοχάραματα. Ὁ Ἀβραὰμ σηκώθηκε ἐνωρίς, φίλησε τὴ Σάρρα, τὴ νέα μητέρα, καὶ ἡ Σάρρα ἐφίλησε τὸν Ἰσαὰκ, τὴν ἡδονὴ της, τὴν χαρὰ της εἰς ὅλους τοὺς αἰῶνες. Καὶ ὁ Ἀβραὰμ πήγαινε τὸν δρόμο του καβάλα συλλογισμένος. Σκέφτονταν τὴν Ἄγαρ καὶ τὸν γιὸ της, πού ἄλλοτε τὴν ἐδιώξε ἐκεῖ ἔξω πρὸς τὴν ἔρημο. Ἀνέβηκε τὸ βουνό· ἐτράβηξε τὸ μαχαῖρι.

Ἦταν ἓνα σιωπηλὸ βράδι. Ὁ Ἀβραὰμ πήγαινε καβάλα μονάχος ἐκεῖ ἔξω, πήγαινε στὸ βουνὸ Μορίγια. Ἔπεσε μὲ τὸ πρόσωπό του κατὰ γῆς καὶ παρακάλεσε τὸν Θεό, νὰ τοῦ συγχωρέσῃ τὴν ἁμαρτία, ὅτι θέλησε νὰ θυσιάσῃ τὸν Ἰσαὰκ, ὅτι ὁ πατέρας ἐλησμόνησε τὸ χρέος ἀπέναντι στὸν γιὸ. Πήγαινε συχνὰ καβάλα τὸν μοναδικό του δρόμο, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἡσυχία. Δὲν ἤμποροῦσε νὰ καταλάβῃ πῶς εἶναι ἁμαρτία, ὅτι αὐτὸς ἠθέλησε τὸ πιὸ ἀκριβό, πού εἶχε, νὰ τὸ θυσιάσῃ στὸ Θεό, αὐτὸ πού τὸ ἔβαζε χίλιες φορές πιὸ πάνω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ του. Καὶ ὅμως, ἂν ἦταν ἁμαρτία, ἂν αὐτὸς δὲν ἀγαποῦσε τὸν Ἰσαὰκ ὅσο ἔπρεπε, τότε δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβῃ, ὅτι αὐτὸ μποροῦσε νὰ συγχωρεθῇ. Ἰπῆρχε πιὸ φοβερὴ ἁμαρτία;

"Ὅταν εἶναι ν' ἀποκοπῆ τὸ παιδί, εἶναι καὶ ἡ μάνα θλιμμένη, γιατί αὐτὴ καὶ τὸ παιδί της ὀλοένα καὶ θὰ χωρίζονται, γιατί τὸ παιδί, πού πρὶν ἀναπαύονταν κάτω ἀπὸ τὴν καρδιά της, πού ἀργότερα πάλιν βρίσκονταν στὸ στῆθος της, δὲν θὰ τῆς εἶναι πιά τόσο κοντά. Ἔτσι πενθοῦν συναμεταξύ τους τὸ σύντομο πένθος. Χαρὰ στὴ μάνα πού κράτησε τὸ παιδί της τόσο κοντά καὶ δὲν εἶχε ἄλλην αἰτία γιὰ πένθος.

δ')

"Ἦτανε κατὰ τὸ γλυκοχάραμα. Στοῦ Ἀβραὰμ τὸ σπίτι ἦταν ὅλα ἔτοιμα γιὰ τὸ ταξίδι. Ἀποχαιρέτησε τὴν Σάρρα. Ὁ Ἐλιέζερ, ὁ πιστὸς ὑπηρέτης, τὸν συνώδεψε ἓνα κομμάτι δρόμο, ἔπειτα γύρισε πάλι πίσω. Πήγαινε καβάλα ὁ ἓνας πλάϊ στὸν ἄλλον, ὁ Ἀβραὰμ καὶ ὁ Ἰσαὰκ,

ώσπου έφθασαν στο βουνό Μορίγια. Και ό 'Αβραάμ έτοιμάσε ύλα για τή θυσία, ήσυχος και πράος· όταν όμως γύρισε τò πρόσωπό του και τράβηξε τò μαχαίρι, τότε είδε ό 'Ισαάκ, ότι τò άριστερό χέρι του 'Αβραάμ έσφιγγονταν με άπελπισία, ότι ένας τρόμος του σπάραζε τò σώμα του, όμως ό 'Αβραάμ τράβηξε τò μαχαίρι. Τότε γύρισαν πάλι σπίτι, και ή Σάρρα έτρεξε νά τους προϋπαντήση. 'Ο 'Ισαάκ όμως έχασε τήν πίστη. Ποτέ δέν ειπώθηκε λόγος γι' αυτό. 'Ο 'Ισαάκ δέν είπε ποτέ τί είδε, και ό 'Αβραάμ δέν μάντευε, ότι κάποιος τò είδε.

"Όταν είναι ν' άποκοπή τò παιδί, έχει ή μάννα πιό δυνατò φαγητò έτοιμάσει, για νά μή χαθῆ τò παιδί.

Χαρά σ' αυτόν που έχει έτοιμάσει τò πιό δυνατò φαγητò.

"Έτσι και με παρόμοιο τρόπο σκέφτονταν ό άνθρωπος εκείνος, πού γι' αυτόν μιλάμε, γι' αυτό τò γεγονός. Κάθε φορά, όταν έπειτα από ένα ταξίδι στο βουνό Μορίγια, γύριζε σπίτι του, σωριάζονταν κάτω από τήν κούραση, έδίπλωνε τά χέρια του κι' έλεγε : « Κανένας ήμεις δέν ήτανε τόσο μεγάλος σαν τόν 'Αβραάμ· ποιός μπορεί νά τόν καταλάβη » ;